

hévizi ottó

---

ugrás a sötétbe

Személyesség és teória, bensőségesség és megváltás, enteriőr és evangélium vonzásában élt a századelő, abban a hűderlini bizonyosságban, hogy "közeli és megfoghatatlan az Isten". Rajta kívül aligha volt korszak, amely annyiféle hitben remélte megválthatónak a maga védtelenségét és céltalanságát, s amely az igazi létezést és védettséget a jelentől annyira idegen világban látta csak elérhetőnek. "Boldog kort" látunk benne, mert a megváltás közelsége és megfoghatatlansága a legszemélyesebb életkérdéssé tette, hogy az ember ráleljen az igazi létezésre. S akik az elmélet útjain keresték a megváltást, mint Lukács György, azoknak sem idegen tárgy, hanem beszélhető nyelv volt a teória, amin a legszemélyesebb élmények és tapasztalatok fogalmazódtak meg. Két meggyőződés kényes egyensúlyára épült ez a kor: a világ teljes idegenségére és a személyes életút átalakíthatóságára - ezért kapott benne minden tett és gondolat etikai jelentőséget. Ebből az egyensúlyból születtek a kivonulás magányos és jórészt tragikus útjai, ki védettséget, ki megváltást keresve inkább. "Boldog kor" volt a századelő, mert ereje volt végigjárni az utakat: egy álomvilág lakója lenni, leroskadni a Törvény kapujában, vagy hallgatni arról, amiről beszélni nem lehet.

Az Ítékezés című etikai dialógus-töredék és a hozzá tartozó Vázlat¹ Lukács György fiatalkori írása. Köztudott, hogy Lukács ekkori művei, a mégoly teoretikus írásokat is beleértve, elsősorban a lehető legérvényesebb életelv keresésének jegyében születtek. Az Ítékezésnek éppen az adja a jelentőségét, hogy abban az időszakban keletkezett, 1913-ban, amikor ez a keresés talán a legdöntőbb fordulathoz érkezik. Az a folyamat, amihe a fordulat ágyazódik, átfogja a tízes éveket: ennek változásait - az életrajz néhány lényegesebb mozzanatának említése mellett - érzékeltesse a továbbiakban azoknak a kérdéseknek a sorozata, amik a fontosabb Lukács-írásokra utalva fényt vethetnek az életvezetés dilemmáira is. Az előzmények 1910 nyaráig nyúlnak vissza, ahhoz a jelentős összegzéshez,² amikor - főleg Seidler Irmával, "egyetlen, igazi szerelmével" történet szakításának hatására - Lukács írásaiban teoretikusan is kiformálódik a tragikusság életelve.³

(Mi adhat jelentőséget az életnek? Mi az, aminek az erejénél fogva az ember kiszabadíthatja magát az irracionális világ szorításából? Létezik-e a művészetén kívül más, amiben testet ölthetne az értelem elveszített otthona, s amiben az egyértelműséget és átláthatóságot kereső értelem saját eredetére és céljaira ismerne? Mit adhatnak az életnek a művek, a formák, amiknek letisztult építménye a világ elvetemült üressége fölé magasodik? Vigasztalást vagy honvágyat? S ha többre kérdezzünk: hogyan lehet formát adni az életnek? Hogyan tehetnénk akaratunk és értelmünk birtokává azt, amit a világ kaotikussága elvett tőlünk? Ha isten nélküli világban élünk, amely alaptalannak ítélt bármiféle hitből táplálkozó reményt, akkor miféle létezési állíthatunk szembe az élet borzolt zűrzavarával? Van-e más út, mint amit a tragédia hőse jár: megalkuvások nélkül és egyedül eljutni a létezésnek arra a magasságára, amit életé lényegének ismert fel, s aminek elérésére rendeltetett? Akiben az élet félmegoldásai és félreértései újra és újra megerősítik a

bizonyosságot, hogy képtelen a boldogságra, annak van-e más út, mint magagában lelmi fel rendeltetését és ott venni lélegzetet - a megformált, a tudománynak szentelt élet magasságában? És - Irma? Nem érte van-e még most is minden, két évvel a szakítás után? Vagy az eleven életen kívül vezető út most már kizárja ezt a kérdést? S ha a másik segítségre szorul? Lehet-e több az, ami révén a magunk megformált, Műre hivatott élete a másikéval érintkezik, mint a segítség "egy korrekt, jó viszonyban"?)

1911 májusában Seidler Ilona öngyilkos lett, októberben meghalt Popper Leó, Lukács legközelebbi barátja. Olaszország következett, majd Heidelberg - felújítás és munka, előkészületek és tervezett nagy mű, a Művészetfilozófia megalkotása. "Jégkorszak" két éven át: bűnultság a legközelebbi emberek halálától, bűntudat Irmával szemben. Az út, a Mű útja adott - de kanyarulatai 1911 késő őszién a halál, az öngyilkosság közelébe jutnak. Ez az év kegyetlen élességgel világítja át a tragikusság életelvét - elsősorban A lelki szegénységről című írásban -, s ha annak érvényét hessőleg nem is számolja fel, a határait pontosan kirajzolja.⁴

(Lehetett-e több a segítség egy korrekt, jó viszonyból? De nem az volt-e éppen a bűn, hogy egy olyan valaki próbált meg segíteni, aki a formák világában élve eleve nem volt képes többet adni, mint ezt az erőtlent "korrektséget"? Próbálhat-e jónak lenni az, akinek nem adatott meg a jóság kegyelme, akinek az élete a Műben lelt értelmet a világgal szemben, s így képtelen a lényét teljesen a másik felé fordítani? Mit kezdhethünk azzal a belátással, hogy a magunk megformált élete csak "lelki szegénység" a jóság eleven életéhez képest? Mit tehetnek azok, akik a létezés csúcsán akarnak élni, ugyanakkor belátják, hogy képtelenek a megformált életnél magasabb rendű jóság elérésére? S akitől megtapasztatott a legmagasabb beteljesülés, annak mi jelentheti a megoldást: az a remény, hogy a Mű révén végül mégis részese lehet a megváltásban, vagy az öngyilkosság? Megszentelődhet-e a bűn, hogy erőtlentek voltunk jónak lenni, a Mű oltárán? Csakugyan van igazabb világlátás a tragikusnál? A vallásos talán?

Vajon nem úgy kellett volna-e élni, hogy a másik jósa előtt alázatosan elporladjon életünk gőgös és tragikus formája, és minden sérelmen túl azt mondani, hogy "a királynő nem tehet semmit, ami helyében"?)

1912 végétől Lukács Heidelbergben írta a **Művészetfilozófiát** már nem "kísérleteket", hanem rendszert alkotva, filvet, aminek megteremtésére, a formák embere rendeltetett. Legfeljebb "célházaságok" és "fegyverbarátságok" kísérik ezt a magányos utat, Lukács kapcsolata nem válik szorosabbá sem Ernst Bloch-hal, sem Balázs Béla-val. A dermedtség óvadait azonban megzakítja 1913 augusztosa: Lukács ekkor találkozik először Jelena Andrejevna Grabenkoval, akit a következő év tavaszán elvesz feleségül. A formák embere, akinek tragikus életelve a jósnak, az elven életnek a márlegén megmerített és könnyűnek találhatott, ebben az időszakban lép túl a tragikusság szemléletén, mégpedig - részben Kierkegaard, részben Dosztojevszkij nyomán - a "vallásos" életelv felé.

Mi az a felfogás, ami a világot mélyebben érti meg, mint a tragikus? Lehet-e itt alternatíva a bölcs élete, aki belátja annak a szenvedélynek az értelmetlenségét, amellyel a tragédia hőse befeljesíti rendeltetését, s aki e belátással visszahúzódik az élet zavarosan tarka birtalmából? Ebben a lemondásban, rezignációban nem őriz-e meg mégis valamit lényének legbensőbb tisztaságából? De a bölcs felismerése mindig intellektuális marad - ki az, aki tettekre képes akkor is, ha a világ nem nyílt ellenfelekként áll a hőssel szemben, amivel a harc sorosa formálhatná az életet, hanem a maga valódi megfoghatatlan, fejtő kuszaságában? A mártír? S ha a mártír, aki belátja minden evilági létezőnek, szándékának és tettnek a lényegtelenességét, látszat voltát, mégis feláldozza magát, tehetné-e másként ezt, mint egy olyan bizonyosságra építve az életét, amely túl van a világ határain? Lehetné-e más az élete, mint vallásos? S másfelől kérdezve: hogyan lehet a jószág közelébe jutni, ha eredendően nem részesültünk a kegyelméből? Mi menthet meg a tragikus különállás bűnébe forduló megfontolásaitól, amik erőtlenségükben igazi

kapcsolatra és segítségre? Mi más vezethetne ki a tragikusság tehetetlen napyszerűségéből a cselekvő jóság felé, mint az alázat hite, hogy az előtt, aki jó, nem lehet soha igazunk? S ha e kegyelmet ígérő döntésnek éppen a mindent tudatossá tevő értelmünk állna az útjában, aminek a hit csak ugrás a sötétbe, akkor vajon nem kell-e az élet legmagasabb értelme, a jóság nevében "antiracionális aszkétakká" válnunk? (Látha nem más a mi céltalanságunk sötétsége, mint az egyik isten alkonya és egy másik isten hajnala közötti éj sötétsége? De miféle világnak az istene az, akiért ki lehetne lépni a tragikus hős csábító ragyogásából és védettségéből?)

A háború első éveiben Lukács Heidelbergben él Ljénával: dolgozik a Művészetfilozófián, ugyanakkor messzemenően vállalja azokat az áldozatokat is, amelyek a Ljénával való együttélést kísérik. A segítség akaratának etikájából fakadón nemcsak elfogadja Ljéna kapcsolatát egyik korábbi barátjával, de lehetősége szerint segíti is őt. A háborúval és annak etikai igazolásával való szembenállása, valamint az áldozatos együttlét benső terhei és követelményei egyaránt lecsapódnak az ekkortájt kialakuló Vasárnapi Kör beszélgetéseiben. Lukácsnál ebben az időben a "vallásos" életelv az egzisztenciális és esztétikai tartalmaknál általánosabb: történetfilozófiai és etikai jelentést kap. Korábbi művét fölretérve, 1915 elején belekezd a Dosztojevszkijről szóló könyve megírásába, ebben körvonalazza a lehetséges megváltás világát, egyben itt igyekszik kidolgozni a "vallásos" életelv etikai követelményeit.

(Milyen az a világ, amely megválthatná a jelent, a tökéletes bűnösség korát? Nem abban válik-e láthatóvá, amit Miskin, Aljosa vagy Szonja sorsa tár előttük: a személyes jótettben, a mind teljesebb, szeretetelteli megértésben, a lelkeknek ama legtestivéribb közösségében, ahol önmagunkra találva eljutunk a másikhoz? Nem abból fakad-e ez a jóság, hogy a bűnt és a szenvedést az ember - minden okszerű magyarázatnál mélyebb - lényegétől látja meg, mint ami mindaddig hozzá tartozik, míg a szeretet hatalma, az egyetlen igazi hatalom meg nem váltja azt?

Miért egyedül Bosztojevicski] juttatott mindent immáron keresésén? Azzal, hogy hőseinek bevezetői során átjárva a megváltatlanság, vajon nem az általános bölcseletet vágyát és reményt gyökereztetni-e meg bennük? Ha mégis van isten, és a világ nem isten nélküli, miknek bizonyosságára a tragikus ember élete épült, akkor a neki megfelelő, de számunkra csak vágyott világ, az etikai demokrácia előléte milyen követelményeket állít eléink? Nem kell-e túllépniük minden olyan kötelességre, amely nem a lélektől lélekig vezető utat építi, vagyis nem a lélekkel szembeni kötelességeket kell-e teljesítenünk azok helyett, ahol a meglovó intézményekhez és etikához igazodunk? De ha a jószág-jóság-vezérelte világ szathrájt csak föl miket, akkor milyen életet kell élni addig; amíg tehát - mivel nem részesülünk a jószág kegyelméből - nem lehetünk szentként nyitottak a másik ember felé? Hogyan szüntetheti a mi formába zárt életünk annak a megváltásnak a világra jöttét, amelyben a lelkek testi közössége eltünteti a kényszerűen elválasztó formákat? S ha ehhez, a lélek megmentéséhez éppen a lelkek feláldozása szükséges? Nem ebből a kérdésből nő ki a terrorista, a forradalmár élete, akinek a megváltás misztikus etikája növekedni kell kegyetlen realpolitikussá válnia, ha kell, ölnie, annak ellenére, hogy ezzel abszolút parancsot sért, a "Ne ölj!" parancsát, és nem csak a jelenkor képződményeivel szembeni kötelességeket?)

Lukács 1916-ban sikeres habilitálásának eredményében publikozta **Esztétikája** megírásának. Kapcsolata Ljónával - az elmélyült munkáról nem is beszélve - egyre inkább lehetetlenre válik, s ez 1917-ben a végleges szakításhoz vezet, aminek nyomán Lukács visszatér Magyarországra. A szakítást Lukács úgy éli át, mint ami újra bebizonyította, hogy kénytelen a jószágra.⁵ Ez az újból megerősített bizonyosság, valamint az orosz forradalom kibővítése és a mind nyíltabban fellépő magyar progresszív radikalizálódás egyaránt közrejátszott a lukácsi szemlélet további átalakulásában, módosulásában. Ez a változás röviden talán úgy foglalkozható össze, hogy a "vallásos" életetlenség etikája - ha behatároltan is, de - egyre inkább érvényesül benne a politikai események a megváltás számára.

Útjára érke-e a jóság a megváltáshoz? Nem az-e Dosztojevszkij világának mély benső ellentmondása, hogy a látóképpé lett jóság képes ugyan az ember bensőjéből a bűnt, a szenvedést, az ellenszenvet a tudat fönyébe emelni - de képtelen ezt a tudást megváltó letté változtatni? A jóság a legmélyebb látás, de csak látás: nem ebből fakad-e a jó tehetetlensége, az, hogy a döntő esapon Aljosa elfelejkezik Dimitrijről? S ha másfelől az is kijelöli a jóság határát, hogy Miskin csak másokon tudott segíteni, magán nem, mivel nem tudta szeretni magát? Hogyan lehet megszabadulni a szenvedéstől, ha az túl mélyen gyökerezik az ember létezésében ahhoz, hogy a megismerés ereje és a szeretet melege megválthassa? A teljes bűnösség jehovikus világában a szeretet és a jóság óhatatlanul elveszíti természetes közvetlenségét azáltal, hogy áthatja a megalkotottság - vajon a tiszta szeretetélet megjobbító eleveenségehez nem arra van-e szükség, hogy előbb eltöröljessék előle minden társadalmi akadály? A megválthatóság elérésének szempontjából a művészet önmagába zárt tökéletessége, ellenteremtése nem úgy tűnik-e fel, mint hamis megállás, átkielégülés? Nem rendelkezik-e az elmélet, az esztétika szemléltető alapállásánál nagyobb érvényességgel az a gyakorlati: etikai és politikai szándék, amely a világ megváltoztatására törekszik? De hogyan oldható fel az etika és a politika dilemmája, hiszen az etikai esztétizmus az ember benső megváltoztatására irányul, a politikai viszont intézmények megalkotására-fenntartására, amik viszonylag függetlenek az ember benső fejlődésétől? Lehet-e más utat járni, mint azt, hogy olyan politikai intézményeket teremtsünk meg, amelyek kikényszerítő ereje elősegítheti az etikai fejlődést, s hogy ugyanakkor elvitassunk minden értéket ezektől az intézményektől is, pusztán a szeretetélet eszközeként tartva őket? Milyen etikával kell politizálni annak, akinek a szemei elől nem veszik el a megváltás áhított világa? Szabad-e másnak elsőbbséget adni, mint az ember autonóm fejlődésének, amelynek a nevében minden olyan esztétizmus és intézmény ellen fel kell lépni, amely az embert pusztá eszközzé teszi? - De szabad-e az embernek katolikusnak lennie anélkül, hogy ne legyen pápista?)

Az életelv változása), amelyet ez a vázlatos áttekintés próbált érzékeltetni, behatóbb vizsgálat után inkább a folyamatosságról, a gondolatok egymásra épüléséről győzik meg az embert. Viszont Lukács érzékeny műkritikából mégiscsak a szovjetkormány néphíztara lett - és mi a fordulat valaki életútján, ha nem ez. Mint minden igazán belülről formálódó életben, a fiatal Lukácsban is egy látványos pálfordulás, fordulat mégis van. Kizárólag az előzmények felől nézve 1911-ben, amikor minden létezési forma felé helyeződik a jószág, a szeretetlet; kizárólag a következmények felől nézve viszont 1918-ban, amikor a politikai cselekvés válik a megváltáshoz vezető út tapasztalatosabb eszközévé. Így gondolom, hogy az életelv legényesebb teoretikus változása mégsem ezekben az időpontokban következik be, hanem 1912 és 1914 között: a tragikus életelv megrendülése nyomán ekkor körvonalazódik az a felismerés, hogy a formális zárt élet cselekvő kapcsolatba tud kerülni a legnagyobb céllal, a jószág, a szeretetlet világával. Balázs Béla azt írta Lukács találkozásáról Ljónával: "Gyuri nagy fordulata az etika felé"⁶ - Lukács mindvégig etikai szemlélete valójában a transzcendencia felé fordul, a lelkeknek ama jövődő közössége felé, amely túllépést követel a tragikus hős önmagából megalkotott során.

2.

Midász király legendája (1909), A lelki szegénységről (1911), Ítékezés (1913) - három olyan frás a fiatal Lukács pályáján, amely (Heller Ágnessel szólva) egyszerre önvallomás és gondolatkísérlet. Félig műalkotások, félig esszék. Lukács legszemélyesebb életének döntő fordulóikor keletkeztek: a **Midász király** előtt következett be a szakítás Seidler Irmával, az aszany ügyilkessége után született **A lelki szegénységről**, végül a Ljónával való megismerkedése nyomán készült az **Ítékezés** című töredék. Ezek az írások dokumentumok: a

legélményközelibb, "szubjektív" megfogalmazásai az egzisztenciát érintő legfontosabb felismeréseknek, amik - Lukács bevallása szerint - csak évek múlva kaphatnak (és kapnak is) helyet filozófiája rendszerében. Egzisztenciálisan már "végérvényes", teoretikusan még elhelyezhetetlen felismerések ültenek bennük "lírai" mesei vagy dialógikus alakot, ugyanazok, amiket előbb-utóbb életművek és művészetfilozófiai kérdések magyarázatának vezéreszméiként látunk viszont.

Közülük az utolsót, az **Ítéлкозést** Lukács valószínűleg 1913 szeptemberének első felében írta Bellariában, azon az olaszországi fürdőhelyen, ahol egy hónappal korábban megismerkedett Ljéna Grabenkovával. A dialógus nyilvánvalóan ennek a találkozásnak a hatására született: az írást Ljénának ajánlja Lukács, s talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a gesztus egyszerre szólt Ljéna felszabadító hatásának és a beavatás szándékának. Két éve tartó ballgatást tört meg ez a heves feltárulkozás, a dialógus írásakor Ljéna már ismeri **A lelki szegénységről** megprózó vallomását (sőt, az orosz fordításán dolgozik),¹ Lukács "bűnrészességét" Irma balálában. A műlat feltáró beavatás folytatódik az **Ítéлкоzés**ben, de a bűnrészéget már más világításba helyezve, olyanba, amely Lukács barátját, Ljéna ismerését állítja a középpontba: Balázs Bólától. (Mivel az **Ítéлкоzés** több lényeges életrajzi vonatkozással rendelkezik, ezért óhatatlanul ki kell térnem Lukács életének néhány személyes mozzanatára is.)

Ljéna Balázs Bóla révén ismerte meg Lukácsot, az ő meghívása nyomán csatlakozott az Olaszországban kiránduló társasághoz: Balázséhoz, annak feleségéhez (Hajós Edithez) és Lukácséhoz. Balázs már nyilván beszélt róla Lukácsnak, hiszen így ír neki a tervezett utazás kapcsán: "Tudod ki lesz még ott; Ljéna! Szegény kis német azt írja, beteg, vért hány és Svájcba készül. Azt írtuk neki, tekintettel a kis útra, hogy jöjjen ő is Levantoba."² Ljéna és Balázsok ismeretsége még 1912 tavaszán kezdődött Párizsban, és csakhamar szoros kapcsolat alakult ki közöttük. "Az első nap megbarátkoztunk - írja róla a naplójában Balázs. - Csodálatos példája a Dosztojevskij-alakoknak. Minden

története, minden ötlete, érzése (beszédjevezetij) legfantasztikusabb fejezeteiből való lehetne. Terrorista volt. Évekig volt börtönben. Elpusztította idegeit, gyomrát és tüdejét a rettenetes munkában. Most beteg és fáradt. A haláltól fél, és magának is akar még valamit, tanulni, művelődni akar.⁹ Ljéna Balázsba kapaszkodott, akinek számára a kaland a "vér ördögében" és az "asszonnyal szembeni misztikus férfikötelességben" most is igazolást kapott, elnémítva a kétségeket, amik a lány felajánlkozása miatt támadtak: "... ugyanaz történt velem, ami annak idején Irmával. Rossz lelkiismerettel és nyugtalan szomorúsággal és tisztelésnek minden megpondolásával - talán gazember voltam."¹⁰ Ami Ljéna és Balázs Béla között történt (és ahogyan történt) az Lukácsban életének legférdalmasabb időszakát idézte fel, Seidler Irma halálát és az asszony öngyilkossága előtti kapcsolatát Balázssal.

A fiatal Lukács életét tanulmányozók előtt jól ismert, hogy Irma halálát követően Lukács és Balázs kapcsolata pusztán "fegyverharátsággá" hűvösödött; Lukács számára etikailag elfogadhatatlan, érzelmileg pedig nyilván rendezhetetlen volt Balázs viszonya Seidler Irmával az asszony halála előtti utolsó időszakban (azon a napon lett öngyilkos, amikor Balázs szakított vele). Balázs hallgatott, Lukács pedig önmaga fölött ítélkezett. A lelki szegénységről című írásban, bűnösnek találta az asszonynak adott segítség erőtlenségében, a Műnek rendelt élet "lágymelegében", amely - nem részesedvén a jószág kegyelméből - képtelen valóban támasza lenni a másoknak. Lukács "bűnrészességgel" vádolja magát Irma halálában, az írásban nyoma sincs az ítélkezés verdiktjének a haratról, a "gyilkosról". Lukács naplójában azonban nem sokkal később (1911. október 27-én) más olvasható: "Levér Herberttől."¹¹ (...) Ha életben nem úgy volna beállítva, hogy minden életproblémám egy feloldhatatlan hallgatáson, a mérleg igen és nem szára közötti egyensúlyán alapulna, gyűlölnék (kihúzza: gyűlölnék én) - és újra ember volnék, mint akkor, amikor Irma és Leó még élt és látuk életet engem. Vagy nem hihetnék semmit abból, ami nyilvánvalóan látszik: megint itt volna a régi élet, ezáltal ezzel a

középponttal (kihúzza: vele mint középponttal) mint az egyetlen, ami megmaradt nekem. Vagy hihető és megérteném a tettet a tettesből (kihúzza: őt önmagából) kiindulva, mindenben felismerném a napot, az ő és a lány sorsát, csak magamban látnám a hibát és felmentést adnék (kihúzza: felmenteném őt): akkor megvolna az áttörés a vallomáshoz."¹² E fontos sorokból most csak arra hívtam föl a figyelmet, hogy Lukács számára már 1911 őszén nem volt kétséges Balázs "hűnössége", legfeljebb az, hogy mindezek alapján miféle viszonyban állhat vele a továbbiakban.¹³ A naplójegyzet arról tanúskodik, hogy ennek a viszonynak a lehetőségeit Lukácsnak önmagával szembeni legmélyebb dilemmái jelölték ki, éppen ezért rendkívül szembetűnő, hogy az **ítélkezés** mennyire lekeresztett és külsődleges (bár nyilván nem alapítalan) magyarázattal szolgál a történetek tisztázásának elhalasztásáról.

Ervin élettörténete (amelyben nem nehéz ráismerni Lukácsra) sem problematikájában, sem pedig élességében nem közelíti meg A lelki szegénységről szívonallát. A "létezés dermedtsége" (ami pontos kifejezése Lukács utolsó két évének) a kényszerű hazugság vállalásával egy merőben külsődleges magyarázatot kap, s egyáltalán nem érinti azokat a fájdalmas kérdéseket, amik pl. az 1911-es naplóban tárnak elének. Ervin életének gyötrelme, a hazugságra épült létezés dermedtsége lényegében azt az áldozatot jelenti, amit a gyilkosnak felismert barátja feleségéért hoz meg - kíméletből. Az asszony meggyászáért kell magára vennie a hallgatás ódiumát, miközben az a hazugság olyanmódon felemésztí a saját életét, hogy már csak az asszony halálától remélheti a megszabadulást. Így tűnik, mintha Ervin lekeresztett élettörténete felelet lenne egy kimondatlan kérdésre, arra, hogy Lukács részéről miért nem tisztázódhatott a viszonya Balázzsal, ill. hogy mi történt vele Irma halála óta, s mintha ez a felelet elsősorban annak válaszolna, akinek az ajánlás is szól - Ljónának. Talán ebből fakad, hogy a barát feleségének a szerepe döntővé válik a hazugság fennmaradásában; hiszen Ljóna előtt is ismert volt (baráti kapcsolatuk miatt) Balázs feleségének, Hajós Editnek igen csak labilis alkata, gyakorta visszatérő öngyilkos gondolatai. A magyarázat

mindenesetre ott válik "stilizálttá", ahol a motívumok várhatóan számíthatnak Ljéna megértésére. Ervin áldozatot hoz, segít barátja feleségének életben maradni, vagyis a vele való kapcsolatát, ha mérhetetlen szenvedések árán is, de áthatja (A lelki szegénységről érzelmében vett) jósággal az ítélkezés ebben is kíváncsi tünik az utolsó két év hitelen átvallomásának, sokkal inkább azt a beállítottságot előlegetti (ill. vetíti vissza), amely Lukácsnak Ljénával való kapcsolatát kezdettől fogva jellemzi: a szeretett lényért hozott eszkéltikus áldozatát, amelyhez a jósággal kegyelmében nem részesülők csak abban találhatnak erőt és igazolást, hogy a másik előtt "soha nem lehet igazuk".¹⁴

Ervin alakjában azonban mégsem ez a vonás dominál, hanem a tragikus hősé, akinek be kell teljesítenie élete hivatását, az ítélkezést a bűnös felett. A tragikus hős figurája (amely három évvel ezelőtt A tragédia metafizikájában Lukács legbensőbb életelvének hordozója volt) most enyhültebb arcvonásokkal tért vissza, kérelhetetlenségén - amíg kellett - felülkerekedett a szenvedéssel teli áldozathozatal, de életének gyújtópontjából nem mozdította ki legfőbb rendeltetését, az ítélkezést. Ennek az idejét Pál feleségének halála hozza el, az ítélet kimondatik, ám ekkor váratlanul felborul a tragikus hősré épített dramaturgia. Pál ugyanis egyáltalán nem rendül meg, sórt, gesztusai és szavai ("Jellemed ismerete, nem a lelkiismeretem.") Ervin motívumainak jelentőségével egyenértékű megfontolásokat sejtetnek. Az ítélkező hős várt fölénye helyére a megítélő és megítélt pozíciójának kölcsönössége lép, és itt, ahol elkezdődik kettőjük dialógusa, félbeszakad az írás.

De nemcsak a mű világának váratlan (és később értelmezendő) "átrendeződése" lepi meg az olvasót, hanem az írás megszakadásának ténye is. "Rómából akartam írni - tudatja egyik ismerősével még Bellariából -, de még mindig itt vagyok... belebonyolódva egy etikai dialógusba, amely nem akar sikerülni."¹⁵ A dialógus megszakad (pedig Lukács nem szokott türedékeket írni), valójában azonban mégis folytatódik, mégpedig - szóban, valószínűleg október elején. "Gyuri - írja a Naplóban

Balázs¹⁶ - akkoriban kétszer is itt volt. Egyik ittlétekor - mindig hosszú estéket ültünk együtt - egy este lefeküdtem, ő kint maradt Edittel. Később bejött. Csodálatos, hogy én abban a pillanatban, amikor benyitott, tudtam, hogy miről akar beszélni, holott semmi apropója nem volt, és miután 3 évig nem beszéltem róla, semmi külső okom nem volt feltételezni, hogy éppen most teszi szóvá. Irmáról akart beszélni. Izgatottan és zavartan, szivarját rágya járt fel-alá, köhécsejt - én szívdobogva vártam. Végül azt mondta: meg kell ezt végre beszélni, mert nem szabad, hogy köztünk fontos dolgokban hazugságok és titkok legyenek. Én mindent tudok, ami Irmával volt. Én már akkor tudtam, és nagyon rosszul esett, hogy nem bíztál hennem annyira, hogy mindennek dacára velem erről beszélj. Ha volt, és volt, ebben a 2 esztendőben idegenkedés köztük, ezért az elhallgatott és tudott valamiért volt. Ez nem való hozzánk (...) Elmondtam neki, amit már a naplómban is megírtam. A naplót is megmutattam. Szeretett, és megbeszéltük, hogy sem Gyurival, sem mással szemben nem őrzünk meg semmit, ha tartózkodunk is egymástól. Csak magunktól vonunk meg örömet (tőle a legnagyobb boldogságot - így mondta) anélkül, hogy valakinek segítenénk vele. Ő mindent tud, tudja, hogy Edité vagyok, de 2 hetet adhatok neki, az szép lesz, azt elteszi magának, egy emléket csak juttathatok neki is, és később is mindig egymásnak hálás jó barátok leszünk. Így beszélt. Sejtelmem sem lehetett róla és neki sem!, hogy ez lesz a vége. Ezt írtam, ezt mondtam Gyurinak, és ez igaz is. (...) És mégis, hát gazember vagyok? És mégis, hát oka és joga volna Gyurinak engem megvetni, gyűlölni, tőlem elidegenedni?"

Ennek a régóta várt és mindkettőjük számára gyötrelmes beszélgetésnek az elhatározása, ami Lukács részéről egybevág az Ítékezés intencióival, minden bizonnyal összefüggésben áll azzal, hogy Lukács nem tudta folytatni-befejezni a dialógust. A kettőjük közötti konfliktus tisztázásának kísérletével azonban Lukács nem mondott le arról a tervéről, hogy tovább írja az Ítékezést. Ennek dokumentuma a dialógus-töredék mellékleteként olvasható Vázlat, amelynek időbeli behatárolása meglehetősen nehéz. Valószínűnek látszik, hogy a Vázlat már a Balázssal folytatott beszélgetés után született,¹⁷ vagyis a dialógus

megírása után legalább is egy szűk hónappal, így a valószínűs tisztázás és a Bellaria óta eltelt idő egyaránt nyomot hagyott rajta. Ez játszhat közre abban, hogy az **Ítékezés** és a **Vázlat** szemlélete jelentősen eltér egymástól, és ez a változás mindenekelőtt Ervin és Pál viszonyának egyértelmű kölcsönösségében és egyenrangúságában ragadható meg. Nincs már szó ítélkezőről és elítéltről, hiszen Ervinnél is feltűnik egyfajta büntételezés, mégpedig a gyávaság és a Pál által gyanított hiúság. De nemcsak ebben távolodik el a **Vázlat** az **Ítékezés** törvényt beteljesítő hőseitől, hanem abban a finom eltolódásban is, hogy Ervin és Pál ressentiment vezérelte¹⁸ kölcsönös "motívum-találását" (amivel elsősorban önmagukat akarják tisztázni: "Magadról beszélsz, nem rólam.") a **Vázlat** végén felváltja egy olyan szemlélet, amely magát az ítélkező pozíciót vizsgálja felül. Az ítékezés és az önmagukra figyelő görcsös "tisztázás" főlé helyezi a megértés toleranciáját: "Tisztelnünk kell az embert - mert nem ismerjük." Ez az elv, amely Lukács legbensőbben megölt írójánál, Dosztojevszkijnél oly éles fényben áll előttünk, már a jóságban fogant megértést, a "legmélyebb látást" idézi. Mindamellett éppen itt, a **Vázlat** lezárásakor rajzolódik ki az a magányosságot elmélyítő belátás (mintegy újabb dilemmaként), hogy a jóság ugyan képes lehet megérteni a másikat, de ez nem jelenti azt, hogy képes lenne egyértelműen tisztázni a megtörténtekeket.

Áttekintve Lukács írásának keletkezési körülményeit és "utóéletét" talán kitűnik, hogy a barát fölötti ítékezés, amelyhez az érzelmi indíttatást nyilván Ljéna és Balázs tragikus emlékeket felidéző kapcsolata és a beavatás szándéka adta, Lukács számára olyan etikai összefüggésekbe ágyazódik, amelyek - zárójelbe téve az indulat bizonyosan nem elhanyagolható motívumát - átalakulóban levő, szemléletének legfontosabb erővonalait mutatják meg. Az **Ítékezésben**, de még inkább a **Vázlatban** periférikus jelentőségűvé válik a bűnösség "felmutatása" (bár elképzelhető, hogy bizonyos fokig az eredeti szándék rovására), sokkal inkább azok a dilemmák kerülnek középpontba, amik az ítékezés etikai lehetőségét mérlegelik, ezáltal válik az írás a szereplők helyett a lehetséges életelvek dialógusává.

A lelki szegénységről kaszt-szemléletében a jóság elfoglalja helyét a létezéspiramis csúcsán, de egyben azzal az "ítélettel", hogy az mérhetetlenül távol van a követhető úttól: magasabbrendűsége egyértelmű Lukács előtt, de az is, hogy gyakorlásából kizárattott. A jóság így módon nem transzcendencia a számára, hanem formába zárt életének az antinómiája: nem lehet érvénye azon belül, mert a kaszthatárokat nem lehet büntetlenül átlépni. Noha Lukács felfogása nem volt annyira kizárólagos, mint öngyilkossá váló főhősé,¹⁹ leglényegesebb megfontolásaiban mégis követte azt. A transzcendens szemlélet (tehát az, hogy az ember egy evilágon túli lényegiséggel való viszonyában határozza meg magát) akkor kezdi el áthatni Lukács világlátását, amikor a kaszthatár áthágásának tilalma (lehetetlensége) feloldatik, vagyis amikor Lukács számára elérendő életviszony lesz az, amit a jóság kegyelméből részesülők lényükből fakadóan, természetes módon gyakorolhatnak. Nemcsak A románc esztétikájában érhető tetten a transzcendenciának mint életkérdésnek a téthódítása, hanem pl. azokban a kritikáiban is, amiket Paul Ernst drámáiról írt.²⁰ Bennük éppen az a kérdés kerül előtérbe, hogy a tragikus életelv mítoszának megrendülését követően milyen világlátás lehet az alternatívája a tragikus hős tisztá immanenciájának. Az isten nélküli kor zűrzavaros és álláthatatlan világában - vallja korábban Lukács - aki értelmet akar adni a létezésének, azt ez a rendeltetés abszolút különállásra és a világgal vívandó harcában tragikus sorsra ítéli. Az "És ha van Isten?" később felhangzó kérdése azonban azt a szemléleti változást jelzi, amelyben a tragikus hős immanenciára épülő élete hamissá, sőt, bűnössé válik: a jóság (kegyelmi "eredeténél" fogva) számára változatlanul gyakorolhatatlan, de Lukács felfogásában egyre inkább olyan ontológiai alapozást kap, amely nemcsak elbírja, hanem megköveteli a transzcendálódását, azaz a jóság, a szeretetélet az "eljövendő isten" világának, a lelkek legtestvéribb közösségének alapköve lesz. Így módon a transzcendencia lesz az, amely feloldja A lelki szegénységről

alapvető dilemmáját: a legmagasabb rendűnek és a "gyakorolhatónak", a formán bűnnek és a formába zártak az összeegyeztethetetlenségét.

A jóság transzcendálódásának azonban csak egyik vonatkozását jelenti az, hogy benne az "eljövendő isten" világa körvonalazódik. A lelki szegénységről világlátása szerint ha olyan valaki "kísérletezik" a jósággal, aki nem részesült annak kegyelméből, az bűnt követ el, ezzel szemben amennyiben a jósággal való viszony nem antinómikus, hanem transzcendens, akkor ez az illetéktelenség éppen etikailag válik semmissé. Ami megvalósíthatóvá teszi ezt az etikát (ami Lukács szerint mindig a legmagasabb rendűnek felismert életfelvezet kell hogy költődjék), az az aszkétikus áldozat, és ez Lukácsot újra Kierkegaard közelébe vezeti. Lukács naplójának tanúsága szerint már 1910-ben felvetődött benne, hogy Imával való kapcsolatának egészen más alapokon kellett volna nyugodnia, azokon, amikre három évvel később épült a viszonya Ljénával. "A királynő nem tehet semmit, ami helytelen", "Ljénának mindig igaza van": ez az alázat, ez a barátait is megdöbhentő, "programszerű" aszkézis (ami a Ljénával töltött hiedelbergi években oly élesen megmutatkozik) nem valamiféle késői penitencia Irma haláláért, hanem az etikailag egyedül vállalható út - jónak lenni olyan valakinek, aki eredendően nem az. Ebben a programszerűen aszkétikus alapállásban (még a szóhasználatban is) nyilvánvalóan felfedezhető a hasonlóság Ábráhámmal, a hit lovagjával. Ábrahám áldozata - Kierkegaard példázata szerint - abból a belátásból fakadt, hogy "Isten előtt soha nem lehet igazunk": csak a hitből született erő ahhoz a reményhez, hogy végül is elérhető mindaz, amit a világ eltagadott tőlünk. Sokatmondó, hogy amint Kierkegaard "meghorzad", hogy a hit valójában "ugrás a sütéthe", az Lukács számára is éppen ekkor válik alapkérdéssé: ekkor rémlenek föl először a racionalizmus határai és a lehetséges megoldás, az "antiracionális aszkétizmus".²¹ Nemcsak a hitnek minden "bizonyosságon"²² túllendítő hatalma válhatott létbizonyosságtól Lukács számára, hanem az a meggyőződés is (és ez visszavezet A lelki szegénységről jóság-felfogásához), hogy csak a hitből, "az

abszurd "orgyéből" táplálkozó teljes alázat és önfeladás teheti lehetségessé arra, hogy valódi segítségért tudjon érni a másiktól, hogy gyakorolható lehessen a számára gyakorolhatatlan. A jóság világhíres transzmutációsátja ezzel olyan etikát ír elő, ami Lukács számára már nem merülhet ki abban, hogy - miként korábbi helyzetét jellemzi - "tisztánlátásból teremtsen realitás-szintetizációt".²³

Lukács azt írja a naplójában 1911 végén, hogy még soha nem látta előre ilyen bizonyossággal az útját, az "áttörést a világhoz";²⁴ az **Ítékezés** ennek az áttörésnek a leggyengélyesebb erőfeszítéseire vet fényt. Az írásban (most már együtt vizsgálva a dialógot és a Vázlatot) három stáció határozható el: 1. az ítékezés (amelyben a "tragikus hős" mintegy hatalmait sorsának rendeltetését, és véget vetve élete bizonyos hazugságának ítélik a "gyilkos" fölött); 2. a "pártfogás" (amelyben az ítékezés kölcsönösen vádoló öngyengesévé és kölcsönösen megvető hallgatássá válik); 3. felülvizsgálat (amelyben maga az ítékezés válik problématisztává, és a megértés magasabb középpontjának rendelődik elő). A kijárási való találkozás követő hónapok zaklatottsága ráadásra kell hogy jusszon annak megítélésében, hogy ez az etikai dialógus vajon mennyit tükröz az eredeti szándékokból, és mennyit a később történetekből. Valószínű azonban, hogy az írás stációi egyfajta felfogásbeli működést is érvényre juttatnak, különösen abban a vonatkozásban, hogy az ítékezés-tisztázás szándékáról és módjáról áttevődik a figyelem a megítélhetőség lényegesen elvontabb problémájára. Az egymást kölcsönösen kintó vádlókatól és az azt követő hallgatás patthelyzetéből (ami elképzelhető, hogy megtörtént a Balázssal való tisztázáskor) a jellemzően dosztojevszkói gesztus vezet ki: a korábban gyilkosnak mondott emberrel szembeni tisztelet (alázat?) - "mert nem ismerjük". Az ítélet revideálása a tisztább látás, a mélyebb megértés révén következik be, amik Lukács szemléletében egyértelműen a jóság attribútumai. A jóságnak azonban egy másik rendkívül fontos - és Lukácsnál nagy hangsúlyt kapó - mozzanatát is magában rejti a Vázlat lezárása, azt, hogy a megértés fénye

nemcsak megvilágítja az embert, de egyben kirajzolja előtte a saját útját is. "Hogyan ítélkeztem fölöttem?" - mindenkinek meg kell kérdeznie: az ítélkezés felülvizsgálata erkölcsi motívumaihoz vezet vissza az önismerés igényességét, mert csak ennek feloldódásával tisztulhat meg az önmagunkat megfellelő figyelem.

Ezek a momentumok jóval közelebb állnak a Dosztojevszkij-hősök megértő jóságához, mint a tragikusok élettelvéhez, és nem járnak messze annak az aszkézisnek az etikájától sem, amely Lukács viszonyát jellemezte tőjénél. Így minden ugyanaz az erő, amely hőisének lekerekített élettörténetével csak meglehetősen stilizáltan idézi föl alkotójának korábbi életproblémáit, egészében mégis hiteles önvallomása válik: érzékeltetve lesz annak a változásnak, amellyel a szemlélet a tragikus hős immanenciájából kimozdul a jóság világának transzcendenciája felé. S itt talán érdemes újra emlékeztetnünk idézőnk Lukácsnak azokat az alternatíváit, amiket Balázssal kapcsolatban még 1911-ben rögzített: vagy nem hinni annak, ami nyilvánvalónak látszik - és akkor Balázs lehetne (Irma és Leó után) életének centruma; vagy hinni - és gyűlölni őt; vagy hinni - és fölmenteni őt. Ezek akkor az "élet" alternatívái voltak, amikre a "létezés dermedtségében" illetéktelennek tartotta magát. Az ítélkezés terét - két év elteltével - már a két utóbbi életlehetőség jelöli ki: a gyűlölet és a fölmentés, még közelebb az előbbihez, de az utóbbi felé haladva. Ez az elmozdulás már azt a "vallásos áttörést" előlegezi, ami később a dosztojevszkiji szeretetlethez, etikai demokráciához, majd a kommunizmus hitéhez fog konkretizálódni. A világlátásnak ez idő tájt feltűnő transzcendens megalapozása, amelynek struktúráját Ábrahám, gyakorlatát pedig a "jó" Dosztojevszkij-hős adja, Lukács számára nyilvánvalóan nem az üres várakozás teoretikus "mentsége", még kevésbé a földi pályafutás időlegességének gyógyírja, hanem annak a létzésnek (és etikának) a fundamentuma, amely csak így tudja megteremtetni a cselekvő kapcsolatot az élet legnagyobbrendűségének felismert régiójával.

1. Lukács György: *Napló - Tagebuch (1910-11)*. Das Gericht (1913). (Sajtó alá rend.: Lendvai L. Ferenc). Akadémiai, Bp., 1981. A fordítás ennek a kiadásnak az alapján készült.
2. Id. Lukács két esszéjéről: Charles-Louis Philippe és A tragédia metafizikája. In: *Ijúkori művek* (szerk.: Fiedr Árpád) Bp., 1977. 453-479. és 492-518.
3. Id. ezzel kapcsolatban: Orsz István: A luciferi mű és a szférikus Lukács. *Medvetánc* 1982. 1 sz.; Heller Ágnes: Lukács György és Seidler Irma In: *Üő: Portrévázlatok az éleke történetéből*. Bp., 1976. 385-423. Veres András: A fiatal Lukács tragikumelmélete és a magyar irodalom. In: *Lukács György és a magyar kultúra* (szerk.: Szerdahelyi István) Bp., 1982.
4. Erről bővebben id. Heller Ágnes tanulmányát: A lelki szépségről (Lukács György ifjúkori dialógusa). In: *Üő*. 423-432.
5. Balázs István Lukács szavait: "Ha jó volnék, kitartottam volna Ijona mellett." Balázs Béla: *Napló (1914-1922)*. Bp., 1982. 286.
6. Balázs Béla: *Napló (1903-1914)*. Bp., 1982. 614.
7. Id. Lukács leveleit Gustav Radbruchhoz. In: *Lukács György levelezése (1902-1917)*. (Szerk.: Eekete Éva és Karádi Éva) Bp., 1981. 549.
8. Üő. 544.
9. Balázs B.: *Napló (1903-1914)*. 547.
10. Üő. 547. ill. 548.
11. Balázs Bélától
12. Lukács Gy.: *Napló - Tagebuch (1910-11)*. 44. Magyarul Id. Üő: *Curriculum vitae*. (Szerk.: Ambrus János) Bp., 1982. 442-443.
13. Az *Ételkezés egy "nevelés-es véletlen"* nyoma Ervin kezébe került "bizonyítékai" beszél, mint aki leleplezte elötte a titkot: barátja bűnösségét. Nem tudjuk, volt-e,

és ha igen, akkor mi lehet ez a bizonyíték. Elképzelhető, hogy Balázs egyik névtelenül megjelent novellája volt ez (amely a Világ 1911. nov. 30-1 számában látott napvilágot Barátság címmel), ebben ml. Balázs - ahogy Naplójában fogalmaz - Irmával való viszonyának egyik "motívumát" írta meg, amely szerint része volt az elcsábításban az elutasított és megalázott barátja láttán feltámadó bosszúvágyának is. (A novella filozófus-alakja az Ervin nevet viseli.) A korábban idézett lukácsi naplóbejegyzés azonban valószínűtlennek tesz egy ilyen revelatív "bizonyíték-felfedezést".

14. Az Ábrahám szeretettelvre Heller Ágnes írása is (Lukács György és Seidler Irma) felhívja a figyelmet (Im. 412-413.), de ami ott és akkor - másfél évvel a szakítás után, 1910 koranyarán - egy felfogásmódnak csupán (elkésett) lehetőségeként vetődött fel Lukácsban (Irmának "azt kellett tennie, amit tett, azt énnekem úgy ahogy van el kell fogadnom; szentnek kell tartanom: hogy megbecsülhessem a magam életét"), az Ljenával szemben - ha úgy tetszik - gyakorolt életelv.
15. Lukács levele Gustav Radburchhoz (ld. a 7. számú jegyzetet).
16. Balázs B.: Napló (1903-1914). 617-618.
17. Közelebbi fogódzó híján négy mozzanat utalhat erre. 1. Az Ítélkezés és a Vázlat között jelentős szemléleti különbség van. 2. A Vázlat felépítéséből ("A közepe... Ebtől a fokozás... A végén...") az látszik, hogy írója számol a műnek egy már korábban elkészült (eltervezett?) első részével. 3. Ljena és Lukács Bellariából Velencébe utazott, Lukács viszont már egyedül jön Pestre, Ljena csak néhány héttel később érkezik hozzá. Elképzelhető, hogy a Vázlat két utalása erre az elválásra vonatkozik: "Velence: hagyni, hogy elutazzon", "a gyávaságból lelkiismeretlenség lesz (Velence)". Ljenának Lukácshoz írt egyik levele (1913. október 29.) is együttlétük ottani zaklatottságára céloz: "... úgy látszik, teljesen kifáradtam. Csak Téged akarlak, de

mire jössz, egészen tehetetlen leszek a várakozástól. (Talán csak ma van ez így - fáj a fejem - úgy, mint az utolsó éjszaka Velencében)." 4. A Vázlat egyik mondata: "Pál: Ő az asszony mindent tudott" óhatatlanul felidézi Balázsnak azokat a - Naplójából már idézett - szavait Irmáról, amikkel Lukács előtti próbálta tisztázni akkori helyzetét: "Ő mindent tud, tudja, hogy Edité vagyok..." stb.

18. A ressentiment (alávetettségéből fakadó gyűlölet, hatalomvágy) Nietzsche egyik kategóriája. Ld. Nietzsche: Az erkölcs geneológiája.

19. Ld. Heller Ágnes már idézett tanulmányát A lelki szegénységről.

20. Különösen szembevetendő A tragédia metafizikája és az Ariadné Naxosz szigetén Ernst-kritikája közötti különbség. (In: Ifjúkori művek. 492-519. és 657-667.) A szemlélet módosulását jelzi Lukács 1912 októberében írott levele Ernsthez: "Szívesen írok Önről a 'Neue Blätter'-be. A legszívesebben: az 'Ariadné'-ről, az átmenetről az etikából a vallásba."

21. Balázs B.: Napló (1903-1914). 614.

22. Ld. Lukács levelét Popper Leóhoz (1910. november 9.): "... most már minden hisztérikus önkínzó aszkézis nélkül tudok várni. Belső dolgokra is, külsőkre is. Az utóbbiakra, úgy látszik, különösen soká kell várni és ezt a várást - világnézetiileg nagyon nehéz elhelyezni. (Érzelmileg nem, ott: bizonyosság.)"

23. Lukács Gy.: Napló - Tagebuch (1910-11). In: Curriculum vitae 451.

24. Uo. 443.

25. Ehhez a legszemélyesebb életproblémákból eredő "áttöréshez" természetesen számos fontos - itt nem tárgyalható - szellemi hatás járult hozzá: Ernst Bloch felfogásától kezdve a chassidizmuson át az orosz messianizmusig. Ld. ezzel kapcsolatban is: Hanák Tibor: Lukács György hite. In: A filozófia: kritika. Bécs, 1980.